

KORNELIJA JURIN-STARČEVIĆ
(Zagreb)

OSMANSKI DRNIŠ: POPISNI DEFTERI, NARATIVNA
VRELA I ARHEOLOŠKI OSTATCI KAO IZVORI
ZA (RE)INTERPRETACIJU OSMANSKE HISTORIJE
U DANAŠNJOJ DALMACIJI*

Sažetak

U drugoj polovici 16. i u prvoj polovici 17. stoljeća Drniš je bio važan osmanski grad na granici s Mletačkom Republikom u Kliškom sandžaku, u nahiji Petrovo polje. Nastao je na trgovačkom putu koji je povezivao zapadne dijelove Bosanskog ejaleta preko Knina sa šibenskom lukom na jadranskoj obali. U radu se istražuje urbani razvoj Drniša na temelju informacija iz osmanske arhivske građe (detaljnih i sumarnih poreznih popisa, popisa mustahfiza u utverdama i njihovih timara, dokumenta iz zbirke *Mühimme defterleri*), autografa Evlije Čelebije i postojeće historiografske literature.

Ključne riječi: Drniš, Osmansko Carstvo, 16. i 17. stoljeće, porezni popisi, popisi mustahfiza, autograf Evlije Čelebi.

Drniš je danas mali gradić oko 25 kilometara udaljen od Jadranskoga mora i smješten u regiji poznatoj kao Dalmacija u Republici Hrvatskoj. Prema službenom popisu iz 2011. godine u samom gradu Drnišu živjelo je oko 3000 žitelja, a u okolnim seoskim naseljima nešto manje od 8000 stanovnika. U drugoj polovici 16. i u prvoj polovici 17. stoljeća Drniš je bio važan osmanski grad na granici s Mletačkom Republikom

* Ovaj rad je prezentiran na Naučnom skupu "Kulturno-historijski tokovi u Bosni od 15. do 19. stoljeća" održanom između 15-17. maja 2015. godine kojim je obilježeno 65 godina rada Orijentalnog instituta u Sarajevu.

¹ Službeni rezultati popisa stanovništva iz 2011. godine objavljeni na www.dzs.hr.

u Kliškom sandžaku, u nahiji Petrovo polje. Nastao je na trgovačkom putu koji je povezivao zapadne dijelove Bosanskog ejaleta preko Knina sa šibenskom lukom na jadranskoj obali. O Drnišu i njegovoj okolici u osmanskome razdoblju postoje dva vrlo vrijedna historioografska rada kojima su autori Seid Traljić² i fra Karlo Kosor.³ Ti su radovi nastali najvećim dijelom na temelju spoznaja iz izvora zapadne provenijencije (uglavnom crkvene i mletačke) te vrlo malim dijelom na temelju talijanskih prijevoda osmanskih izvornika koji se čuvaju u Historijskom arhivu u Zadru. Jedine su monografske studije o povijesnom razvoju toga grada u osmanskome razdoblju. Kako se niti jedan od autora nije služio spoznajama iz osmanskih popisa, cilj je ovoga rada upotpuniti saznanja o urbanom razvoju osmanskog Drniša na temelju informacija iz osmanske arhivske građe (primarno poreznih popisa, popisa mustahfiza u utvrdama i njihovih timara, dokumenta iz zbirke *Mühimme defterleri*) te narativnih vrela koja nisu bila pristupačna navedenim autorima (prije svega autograf "Putopisa" Evlije Čelebi⁴), u nastojanju da se pridone-se rasvjetljavanju urbanog razvoja Drniša.

Prema sadašnjim saznanjima, naselje Drniš se spominje u ukupno 15 različitih popisa. Od toga je 10 detaljnih (*mufassal*) i sumarnih (*icmal*) *tapu tahrir* deftera odnosno poreznih popisa, te 5 popisa mustahfiza i njihovih timara iz istog perioda (također tipa *mufassal* i *icmal*). O neposrednoj drniškoj okolici, odnosno o nahiji Petrovo polje govori sveukupno 12 detaljnih i sumarnih popisa (vidjeti tablicu 1). Neki od popisa su rukopisne kopije u kojima su zapisani identični podatci kao i u izvornim predlošcima. Također, u sumarnim popisima pronalazimo iste podatke kao i u detaljnima na osnovu kojih su nastali. Kao temeljne izvore svakako treba izdvojiti detaljne porezne popise iz 1528/30., 1540., 1550., 1573., 1585. i 1604. godine, te popise mustahfiza – koje uvjetno možemo smatrati vojnim popisima – iz 1530., 1540. i 1550. godine. Osim poreznih popisa i popisa mustahfiza, podatke o Drnišu možemo pronaći i u dokumentima iz zbirke *Mühimme defterleri* koji se čuvaju u Arhivu Predsjedništva vlade (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) u Istanbulu. Treba

² Seid M. Traljić, "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 19, Zadar, 1972, 393-404. (dalje: S. M. Traljić, "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća").

³ Karlo Kosor, "Drniška krajina za turskoga vladanja", *Povijest Drniške krajine. Zbornik povijesnih studija 1494.-1940.*, Split, 1995, 103-179. (dalje: K. Kosor, "Drniška krajina za turskoga vladanja").

⁴ Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarâyı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (priređili: Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – İbrahim Sezgin), V. Kitap, İstanbul, 2001.

također napomenuti da se nekolicina drugih pojedinačnih osmanskih dokumenata potencijalno relevantnih za širi kontekst povijesti Drniša i drniške okolice nalazi i u arhivima u regiji – u arhivu franjevačkog samostana na Visovcu te već spomenutom Historijskom arhivu u Zadru (u zbirci Dragomanski arhiv) gdje se uglavnom čuvaju talijanski prijepisi osmanskih izvornika. Popis osmanskih arhivskih vrela koja spominju Drniš i nahiju Petrovo polje za sada je nepotpun, a pretpostavlja se da će istraživanja u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu i drugim arhivima u regiji rezultirati novim izvorima i podacima. Stoga je nužno na ovaj rad gledati kao na “work in progress”.

DRNIŠKA UTVRDA U OSMANSKIM POPISIMA

Kao što je naglašeno, u drugoj polovici 16. stoljeća i u prvoj polovici 17. stoljeća Drniš je bio važan grad osmanskog serhada na granici s Mletačkom Republikom. U osmanskim izvorima, osobito u *Mühimme* defterima, taj dio pograničja često se naziva “rubom krajišta” ili “krajem krajišta” (*intiha-yı serhad*). Život na serhadu razlikovao se znatno od života u dubljoj unutrašnjosti Carstva. To je naravno bila posljedica vojnoobrambene organizacije i vojnih aktivnosti zbog blizine protivničkog teritorija. Ratna su događanja izravno i neizravno utjecala na depopulaciju i usporavala razvoj urbanih naselja smještenih bliže granici. K tome, na pograničnom prostoru vrijedili su specifični obrasci urbane evolucije. Civilni urbani život mogao je niknuti samo tamo gdje je postojao temeljni preduvjet: utvrda (*kal'a*) i vojna posada u njoj. Utvrde su bile jezgra urbanog života na serhadu i svi su se gradovi postepeno razvili iz vojnih utvrđenja. Sličan razvoj imao je i Drniš.

O postojanju Drniša u predosmanskom razdoblju nema mnogo podataka. U svome radu Seid Traljić navodi da se u jednom kupoprodajnom ugovoru iz 1494. godine navodi drniško podgrađe (*Sub Dernis*).⁵ To je jedini za sada poznati izvor koji izravno govori o postojanju Drniša prije osmanske vlasti. Susjedne gradove Knin i Skradin Osmanlije su osvojili 1522. godine pa se u historiografiji pretpostavlja da je tada osvojen i Drniš, te da su Osmanlije odmah u utvrdu postavili vojnu posadu. Iz zapisa u Dnevniku poznatog mletačkog kroničara Marina Sanuda znademo da su Osmanlije vršili popravke na utvrdi 1532. godine što učvršćuje tezu da je drniška utvrda postojala i prije dolaska Osmanlija, da je tijekom osvajanja stradala ili je već odranije bila ruinirana.⁶

⁵ S. M. Traljić, “Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća”, 393-394.

⁶ Prema njegovim zapisima vojvoda Murad je iz Livna poslao četiri stotine vojnika da pojačaju drnišku utvrdu. K. Kosor, “Drniška krajina za turskoga vladanja”, 107.

Prvi osmanski izvor koji govori o Drnišu potječe iz 1530. godine. Radi se o popisu jedinica mustahfiza i njihovih timara u Bosanskom sandžaku, pod čijom se administrativnom upravom Drniš tada nalazio. Dužnost mustahfiza bila je čuvati utvrdu i nadzirati okolni prostor. Prema tom popisu, u utvrdi su 1530. godine bila smještena svega devetorica posadnika koji su za službu uživali nadarbine odnosno timare.⁷ Izvor daje i druge važne podatke, poput konfesionalne pripadnosti i imena vojnika, naziva službi koje su obavljali, visine njihovih nadarbina, te imena sela, mezri i čifluka koja su činila timare dotičnih vojnika. Tako primjerice doznajemo da je dužnost dizdara obnašao stanoviti Husein koji je za tu funkciju uživao nadarbinu u iznosu od 4032 akči; njegov zamjenik ili čehaja (*kethüdâ*) je bio Sefer s nadarbinom u iznosu od 2423 akči. U utvrdi je postojao imam imenom Džafer koji je također bio na platnoj listi posada s timarom u iznosu od 1500 akči, stražar na vratima utvrde (*bevvâb*) bio je Mehmed s visinom timara od 1400 akči, serbuljuk (*serbölük*) je bio Mustafa s timarom u visini od 1500 akči, dok su Hamza sin kula⁸, Ibrahim sin kula, Ahmed sin Nesuha i Vefa sin kula navedeni kao obični vojnici s nadarbinama u iznosu od 1400 akči.⁹ S obzirom na imena, svi su vojnici bili muslimani. Drniška utvrda je, sudeći prema broju posadnika, očito tada imala vrlo mali značaj u osmanskome vojno-obrambenome sustavu. No utvrda je zarana zadobila administrativno-sudsku funkciju jer se u njoj smjestio naib kao zamjenik skradinskoga kadije i predstavnik osmanske sudske vlasti u nahiji Petrovo polje.¹⁰

Sljedeći analizirani popis – opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1540. godine¹¹ – potvrđuje tezu da Drniš

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver (MAD) 540, str. 192 – 194. Usporediti: Aladin Husić, “Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, 49/1999, Orijentalni institut u Sarajevu (OIS), Sarajevo, 2000, 222.

⁸ Terminom kul (*kul*) osmanska je administracija označavala: a) muške zarobljenike i robove općenito; b) sultanove robove obrazovane na dvoru i u državnoj službi; c) zarobljenike angažirane u osmanskoj vojnoj službi koji su primali plaću; d) pripadnike janičara koji su služili kao provincijski posadnici, a ne više kao pripadnici središnje vojske; e) potomke janičara i vojnih robova u više generacija, iako *de facto* više nisu bili robovi. U ovom konkretnom slučaju izraz kul vjerojatno označava funkciju janičara, pripadnika provincijske posade.

⁹ BOA, MAD 540, str. 192-194.

¹⁰ Nahija Petrovo polje prvi put se spominje u poreznom popisu Bosanskog sandžaka koji je nastao između 1528. i 1530. godine. BOA, Tahrir Defteri (TD) 157, str. 360-364; Fehim Dž. Spaho, “Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima”, *Acta historica-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 13, Zagreb, 1986, 47-86. (dalje: F. Dž. Spaho, “Splitsko zaleđe...”).

¹¹ BOA, TD 212, str. 639-652.

nije bio značajno vojno uporište Osmanlija u prvih dvadesetak godina osmanske vlasti nad navedenim područjem. Tada su u utvrdi bila smještena jedanaestorica posadnika. Prema konfesionalnoj pripadnosti svi su posadnici bili muslimani. Na čelu utvrde bio je dizdar Ali, zamjenik mu je bio Jusuf, imam tvrđavske bogomolje bio je Iskender, dok su ostali mustahfizi bili Rustem sin Mustafe, Hamza sin kula, Širmerd sin Mustafe, Karagöz sin Ejnehana, Mahmud sin Vuka, Ahmed sin Nesuha, Džafer sin Ejnehana, Ahmed sin Vuka.¹²

Sredinom 16. stoljeća u utvrdi su bila smještena desetorica posadnika, sudeći prema podacima koje nam pruža opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine.¹³ Što se konfesionalne pripadnosti tiče svi su posadnici i dalje bili muslimani. Prema profesionalnoj pripadnosti, jedan od njih je bio imam (Muslihuddin s iznosom timara od 1509 akči), zatim dizdar utvrde je bio Hasan, s timarom u iznosu od 3083 akče, a ostale posadnike činili su čehaja Abdul Kerim s iznosom timara od 2450 akči, Hamza sin kula (timar 1400 akči), Jusuf (1400), Ahmed sin Vuka (805), Ali sin Mehmeda (700), Mehmed (750), Pervane (751) i Hamza Bosanac (1545).¹⁴ Budući da su pojedini vojnici bili ubilježeni u uzastopnim popisima, poput primjerice Hamze sina kula i Ahmeda sina Vuka, možemo ustvrditi da su neki od posadnika služili dugi niz godina u drniškoj utvrdi. Iz najranijih podataka o timarima mustahfiza vidljivo je da su se posadnici bavili zemljoradnjom i obrađivali parcele plodnog zemljišta podno utvrde (mezre i zemine). Te su površine sredinom 16. stoljeća iznosile oko dva pluga oranja. Na njima su sijali uobičajene kulture (pšenica, ječam, raž, zob, kapludža¹⁵, lan, razno povrće itd.), zasađivali vinograde na površini od 20 dunuma (*dönüm*) ili na oko dva hektara te držali košnice s pčelama. U blizini su se nalazila i tri mlina u posjedu posadnika utvrda, što sve skupa govori o primjeni određenih agrotehničkih mjera u okolici utvrde i uključenosti tvrđavskih vojnika u agrarnu proizvodnju.¹⁶

Manje važan vojni značaj drniške utvrde potvrđuje i izvješće mletačkog providura u Dalmaciji G. Foscarinija iz 1572. godine, odnosno

¹² BOA, TD 212, str. 639-652.

¹³ BOA, TD 440, str. 268-274. Ovaj je popis objavljen u Sarajevu 2014. godine u prijevodu i obradi dr. sc. Fazilete Hafizović. Vidjeti: *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, (Prevela, obradila i pripremila za štampu Fazileta Hafizović), Naučno istraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 2014. (dalje: F. Hafizović, *Opširni popis timara mustahfiza...*).

¹⁴ BOA, TD 440, str. 268-274; F. Hafizović, *Opširni popis timara mustahfiza...*, 527-539.

¹⁵ Vrsta žitarice srodne pšenici.

¹⁶ BOA, TD 440, str. 269; F. Hafizović, *Opširni popis timara mustahfiza...*, 528-529.

iz vremena Ciparskog rata u kojem se navodi da je Drniš mala kula u Petrovu polju, bez ikakve važnosti.¹⁷ No veličina garnizona bila je zasigurno povećana u tijeku ratnih zbivanja jer je iz popisa koji je nastao krajem 1573. godine (iako primarno porezni, a ne vojni popis u njemu je moguće pronaći i podatke o vojnim prilikama) razvidno da su u Drnišu, osim mustahfiza, postojali i drugi rodovi vojske poput farisa (lakih konjanika) i martolosa. Te je godine ubilježen 31 faris i 26 martolosa, ukupno 57 vojnika raspoređenih u šest džemata (tri džemata farisa i tri džemata martolosa).¹⁸ Ti su vojnici za svoju službu primali plaću u gotovini iz državne blagajne. Njih se u osmanističkoj historiografiji naziva "ulufedžije", za razliku od timarnika i gedik-timarnika koji su umjesto plaće uživali pojedinačne i kolektivne nadarbine. Što se konfesionalne strukture tiče, od 57 posadnika devetnaestorica su bili nemuslimani (četnaestorica martolosa te petorica farisa), što je čak trećina vojnika u utvrđi.¹⁹ U odnosu na elitne odrede mustahfiza koji su bili sastavljeni samo od muslimana, u redove martolosa i farisa primali su se i kršćani. Možda stoga što za obavljanje dužnosti nisu morali striktno boraviti u utvrđi. Primjerice, martolosi su svoju dužnost lake pješadije najčešće vršili izvan i podno utvrde, u stražarnicama itd.

Nakon smirivanja prilika veličina garnizona se vratila na staro stanje, što potvrđuje posljednji popis iz 1604. godine kada je u utvrđi bilo jedanaestoro vojnika.²⁰ Pretpostavljamo da je to bila maksimalna veličina garnizona u mirnodopskom stanju te da se brojnost mustahfiza u drniškoj utvrđi nije znatnije mijenjala tijekom prve polovice 17. stoljeća. Nije poznato jesu li u utvrđi bili prisutni i pripadnici drugih rodova plaćene vojske. Moguće da plaćenih martolosa i farisa više nije bilo jer u dva sačuvana popisa ulufedžija Kliškog sandžaka iz 17. stoljeća (iz 1616. i 1643. godine) nema nikakvih zabilješki o plaćenim vojnicima u Drnišu.²¹ Stoga su za opis i procjenu vojnog kapaciteta drniške utvrde i okolice u 17. stoljeću iznimno važni zapadni narativni izvori. Athanasio Georgiceo u svojem izvješću caru Ferdinandu II iz 1626. godine za Drniš kaže da je grad okružen zidom s opsegom oko pola milje, da ima

¹⁷ Ivan Grgić, "Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572.", *Zadarska revija*, 4, Zadar, 1956, 258.

¹⁸ Aladin Husić, "Vojne prilike u splitsko-zadarskom zaleđu u 16. stoljeću (osmanski serhat 1530-1573)", *POF*, 56/2006, OIS, Sarajevo, 2007, 140.

¹⁹ Isto, 140.

²⁰ TKA, TD 255.

²¹ BOA, MAD 681; Beč, Österreichische Nationalbibliothek (ÖN), Codices mixti (MXT) 627.

nekoliko kuća i jedan kaštel; u kaštelu se nalazi 4 do 5 topova malog kalibra. Ističe da se u gradu nalazi mnogo aga i dizdar.²² Identične podatke donosi i mletački izvor koji potječe iz tridesetih ili četrdesetih godina 17. stoljeća, što ga je objavio Franjo Rački.²³ Pretpostavlja se da su oba izvješća nastala na temelju istoga predloška, nekog osman-skog poreznog popisa, odnosno špijunskog izvješća.²⁴ Iako se u ovim zapadnim izvorima brojnost vojnika koji su stalno boravili unutar zidina utvrde ne navodi, u spomenutim opisima drniška utvrda ne ostavlja dojam snažne i neosvojive tvrđave već prije manje i skromno naoružane fortifikacije. Evlija Čelebi je opisuje kao malu petokutnu tvrđavicu (*kal'acık*), odnosno ne tako veliku utvrdu koja leži u kamenoj udolini, na vrletnoj litici. Ipak se od procjene ograđuje time što kaže da je nije izmjerio, a laganje je zabranjeno.²⁵ No ne znači da vojni potencijal Drniša i okolice nije bio pozamašan. U to je vrijeme drniško podgrađe bilo već vrlo dobro napučeno, kako to pokazuju navedeni zapadni izvori. Drniško podgrađe tada je brojalo oko 200 kuća i moglo je dati oko 300 ljudi sposobnih za rat, dok je u bližoj okolini bilo oko dvadesetak sela s 300 kuća koje su mogle dati do 300 ljudi. U 18 do 20 milja udaljenim dijelovima Petrova polja i susjednom Kosovu polju bilo je oko 40 sela s oko 2000 ljudi.²⁶ O demografskoj situaciji u Drnišu i nahiji Petrovo polje kasnije će biti još riječi, a zasada valja naglasiti da se u ovom slučaju nije radilo o plaćenim vojnicima već o civilnom stanovništvu, građanima i seljacima, koji su živjeli u podgrađu i okolnim selima, i koji su se prema potrebi uključivali u ratna zbivanja i branili svoje domove od napada neprijatelja. Drugim riječima, grad se branio na način da su se obrtnici i trgovci, zajedno s lokalnim seljacima vlašskog podrijetla, militarizirali i pretvarali u vojnike. Stoga slobodno možemo ustvrditi da vojnostrateška pozicija i snaga utvrde nisu bile presudne za urbani razvoj Drniša, ali je bilo nužno osigurati elementarnu sigurnost da bi se mogao razviti civilni život u podgrađu.

²² Mijo Batinić, "Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti", *Starine*, Knjiga 17, Zagreb, 1885, 140. (dalje: M. Batinić, "Njekoliko priloga k bosanskoj...").

²³ Franjo Rački, "Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašalika", *Starine JAZU*, Vol. XIV, Zagreb, 1882, 180. (dalje: F. Rački, "Prilozi za geografsko-statistički...").

²⁴ Nedim Zahirović, "Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka", *POF*, 54/2004, OIS, Sarajevo, 2005, 189-198.

²⁵ Usporediti: Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (preveo Hazim Šabanović), Sarajevo, 1967, 189. (dalje: E. Čelebi, *Putopis...*); E. Čelebi *Seyahatnâmesi...*, 251.

²⁶ Usporediti: F. Rački, "Prilozi za geografsko-statistički...", 180; M. Batinić, "Njekoliko priloga k bosanskoj...", 140.

DRNIŠKO PODGRAĐE U OSMANSKIM POPISIMA

Urbani razvoj civilnog dijela Drniša u osmanskim popisima možemo pratiti od 1530. godine. Tada se u popisu timara mustahfiza navodi varoš Drniš.²⁷ U navedenom izvoru postoji zapis da se varoš utvrde Drniš sastoji od 14 muslimanskih kuća, 2 baštine i 16 kršćanskih kuća (*hane-yi gebr*).²⁸ Ovdje valja još jednom naglasiti da se prvi spomen drniškoj varoši pojavljuje u popisu mustahfiza, a ne u opširnom poreznom popisu Bosanskog sandžaka nastalom između 1528. i 1530. godine u kojem su popisani posjedi spahija, zaima i bosanskog sandžakbega. U potonjem poreznome popisu nema nikakvih podataka o Drnišu, a čini se i da su sela drniške okolice u nahiji Petrovo polje samo djelomično popisana, odnosno popisana je samo krajnji istočni dio nahije. Tada je u nahiji Petrovo polje zabilježeno svega pet sela, dvije mezre i ukupno 239 kuća kao poreznih jedinica.²⁹ U navedenom poreznom popisu ne postoji zabilješka o drniškoj varoši iako je nahija Petrovo polje s utvrdom Drniš potpadala pod administrativnu upravu Bosanskog sandžaka sve do osnutka Kliškog sandžaka 1537. godine. Moguće je spekulirati o više relevantnih razloga zašto je tome tako, od nepovoljnih uvjeta za popisivanje, nedovoljno učvršćene osmanske vlasti, parcijalnog popisivanja, manjkavog poreznog popisa itd. No, kako se slična situacija ponavlja i u slijedećim popisima pretpostavljamo da se odgovor krije u “tehničkim” razlozima raspodjele prihoda od poreza stanovnika varoši i okolnih sela mustahfizima utvrde, a ne spahijama. Naime, prihod od poreza stanovnika varoši ulazio je u nadarbinu dizdara utvrda (godine 1530. dizdara Huseina), a od većine sela u Petrovom polju ostalim čuvarima utvrde. Drugim riječima, lokalno stanovništvo izdržavalo je posadnike utvrda i osiguravalo im egzistenciju te se ta činjenica reflektirala u načinu popisivanja. S obzirom da je osmanska administracija posjede mustahfiza popisivala odvojeno od posjeda spahija i zaima, zapravo je i

²⁷ Izrazom “varoš” osmanska je administracija označavala: 1. gradska naselja odnosno podgrađa većinom ili pretežno naseljena kršćanskom populacijom koja se bavi neagrarnim zanimanjima, odnosno koja se isključivo ili pretežno bavi gradskom privredom, rudarskom proizvodnjom ili nekim drugim specijalnim zanimanjima; 2. četvrt osmansko-muslimanskog gradskog naselja u kojoj stanuju kršćani, kršćansku mahal; 3. gradska naselja čiji su muslimanski civilni stanovnici obrađivali zemlju i plaćali zemljarinu (*resm-i çift*). Usporediti: E. Čelebi, *Putopis...*, 650 (terminološki komentari u izradi H. Šabanovića); Nenad Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001, 66-70. (dalje: N. Moačanin, *Slavonija i Srijem...*).

²⁸ BOA, MAD 540, str. 192.

²⁹ BOA, TD 157, str. 360-364.; F. Dž. Spaho, “Splitsko zaleđe...”, 48 – 56.

logično da se podatci o Drnišu i drniškoj okolini nalaze u dva različita popisa, detaljnome poreznome i popisu mustahfiza.

U prvih godinu-dvije nakon osvajanja najvjerojatnije u utvrdi nije bilo civilnog stanovništva. Civilno stanovništvo doseljava postupno nakon osvajanja te se smješta podno utvrde izvan zidom ograđenog prostora gdje nastaje varoš. Kako je prvo muslimansko stanovništvo bilo vojno, prvi objekt za bogoslužje bio je podignut u utvrdi. To se daje zaključiti iz činjenice da se u najranijim popisima mustahfiza pojavljuje imam. Nepoznato je da li se u ovom slučaju radilo o crkvi koja je prenamjenjena u džamiju, kao što je to bio slučaj gotovo u svim drugim utvrdama u regiji, primjerice u Klisu, ili je prvo podignut mesdžid pa tek kasnije džamija. U svakom slučaju, muslimani iz varoši služili su se vjerskim objektom u tvrđavi sve dok nije podignuta džamija u podgrađu. Prva džamija u podgrađu koju nam izriekom potvrđuju ovdje korišteni izvori bila je posvećena sultanu Sulejman-hanu, odnosno sultanu Sulejmanu Kanuniju za čije vladavine je osvojeno drniško područje.³⁰

Slijedeći popis koji daje podatke o drniškoj varoši jest detaljni porezni popis Bosanskog sandžaka iz 1540. godine. Njime je u drniškoj varoši zabilježeno samo deset kršćanskih kuća kao poreznih jedinica, i to vlašćkih kuća. U istom se poreznom popisu navodi da se varoš sastoji od dva dijela, muslimanskog i kršćanskog te da su muslimani varoši popisani u defteru raje. Kršćanski dio varoši nalazio se u posjedu Vlaha (*Eflak*) koji su plaćali porez filuriju.³¹ Na temelju bilješke o muslimanskom dijelu varoši pretpostavljeno je da je varoš brojila više poreznih jedinica, a samim time i stanovnika, od navedenih u detaljnom poreznom popisu. Na utemeljenost takvoga zaključka upućivao je i zapis u opširnom popisu timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1540. godine da se varoš utvrde Drniš sastoji od 21 muslimanske kuće, petorice neoženjenih muslimana i šest baština koje drže muslimani. Podavanja od stanovnika varoši (ukupno 653 akči) bila su dijelom nadarbine dizdara Alija.³² S obzirom da je jasno da su dva spomenuta popisa međusobno komplementarna odnosno da se nadovezuju jedan na drugi, racionalno je bilo zbrojiti podatke o kršćanskim kućama iz poreznog popisa s podacima o muslimanskim kućama iz popisa mustahfiza kako bi se došlo do konačnog broja poreznih obveznika drniške varoši 1540. godine. Takvim postupkom došlo se do zaključka da je u drniškoj varoši 1540. godine postojalo ukupno 21 kuća muslimana, petorica neoženjenih musli-

³⁰ Tapu ve Kadastro Arşivi (TKA), TD 13, str. 148.

³¹ BOA, TD 211, str. 624.

³² BOA, TD 212, str. 639.

mana i šesnaest baština, od čega šest muslimanskih i deset kršćanskih.³³ Istovremeno je u nahiji Petrovo polje popisanoj u detaljnom poreznom popisu Bosanskog sandžaka iz 1540. godine, ubilježeno ukupno 16 naseljenih sela i jedna mezra, s 261 poreznom kućom.³⁴

I desetak godina kasnije drniška varoš ostala je podijeljena na muslimanski i kršćanski dio, što je vidljivo iz sljedeća dva relevantna popisa, detaljnog poreznog popisa Kliškog sandžaka iz 1550. godine te opširnog popisa timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine.³⁵ Detaljnim poreznim popisom u drniškoj je varoši zabilježeno samo osam kršćanskih vlaških kuća kao poreznih jedinica čija su podavanja ulazila u has sandžakbega Klisa, Ahmed-bega.³⁶ Budući da se u izvoru naglašava da se varoš sastoji od dva dijela, muslimanskog i kršćanskog, da su muslimani varoši popisani u defteru raje i da je tako bilo i u ranijem popisu, na temelju tih bilješki opet je pretpostavljeno da se podatci o muslimanskom dijelu varoši nalaze zapisani u popisu timarnika. Ta se pretpostavka pokazala točnom jer je u navedenom popisu ubilježeno da se varoš utvrde Drniš sastoji od 21 kuće muslimana, 3 neoženjena muslimana i 6 baština koje drže muslimani.³⁷ Zbrajanjem podataka došlo se do zaključka da je u drniškoj varoši 1550. godine bilo ukupno 21 kuća muslimana, trojica neoženjenih muslimana i 14 baština, od čega šest muslimanskih i osam kršćanskih. U odnosu na prvi postojeći popis, onaj iz 1530. godine, evidentno je da drniška varoš nije doživjela značajniji razvoj i porast broja stanovnika u razdoblju od 1530. do 1550. godine, osim što se povećao udio muslimanskog stanovništva u odnosu na vlaško kršćansko. Drugim riječima, sredinom 16. stoljeća Drniš je još uvijek mala varoš, podijeljena po vjerskom principu sa stanovništvom koje plaća zemljarinu ili filuriju (vlaško stanovništvo) i djelomično je angažirano u poljoprivredi (ratarstvu ili stočarstvu). Uz to se bavi i nekim drugim zanimanjima, poput pretrge vlastitih proizvoda na trgu.

Istovremeno, demografska situacija drniške okolice sredinom 16. stoljeća odaje sliku dobro napučenog prostora. Nahija Petrovo polje tada je

³³ Usporediti: BOA, TD 211, str. 624; BOA, TD 212, str. 639.

³⁴ BOA, TD 211, str. 624.

³⁵ Usporediti: BOA, TD 284, str. 113; BOA, TD 440, str. 268. Oba su navedena popisa prevedena i objavljena. Vidjeti: Fehim Dž. Spaho – Ahmed S. Aličić, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine* (priredila Behija Zlatar), OIS, Monumenta turcica. Historiam slavorum meridionalium illustrantia, Tomus duodecimus, Serija II, Defteri, knjiga 5, Sarajevo, 2007. (dalje: F. Dž. Spaho – A. S. Aličić, *Opširni popis Kliškog sandžaka...*); F. Hafizović, *Opširni popis timara mustahfiza...*, 527.

³⁶ BOA, TD 284, str. 113; F. Dž. Spaho – A. S. Aličić, *Opširni popis Kliškog sandžaka...*, 88.

³⁷ F. Hafizović, *Opširni popis timara mustahfiza...*, 527-528.

imala 18 sela, jednu mezru i sveukupno 295 poreznih kuća.³⁸ Od toga, svaka je kuća imala obvezu davati državi po 150 akči pa je država od cijele nahije dobivala prihod u iznosu od 44 250 akči.³⁹

U sljedećem analiziranom popisu, onom iz 1574. godine drniško podgrađe se i dalje naziva varoš, no u izvoru nema nikakvih podataka o broju poreznih obveznika u varoši. Ipak, popis nudi mnoštvo zanimljivih i važnih informacija o neposrednoj drniškoj okolini i nahiji Petrovo polje, koja sada ostavlja dojam intenzivnije agrarno obrađene i gušće naseljene nahije. Oko utvrde se rasprostiralo desetak čiflika. Nahija se sastojala od 22 sela i 3 mezre na kojima je zabilježeno ukupno 416 baština. Na rijeci Čikoli u pogonu su bila 23 mlina. Pet sela nahije Petrovo polje bila su mala jer su imala do deset baština; petnaest sela je bilo osrednje veličine jer su imala između jedanaest i trideset baština, a dva sela su bila velika s više od 30 baština.⁴⁰

Iako porezni popis iz 1574. godine ne daje podatke o urbanom razvoju Drniša, treba naglasiti da iz ovog razdoblja postoji jedan drugi osmanski dokument koji baca dodatno svjetlo na urbanu i društvenu strukturu grada. Sadržaj dokumenta odnosi se na problem koji je nastao uslijed toga što je stanoviti drniški krojač (*terzi*) Bali podigao oveću kamenu kulu ispred vrata drniške utvrde, čime je, kako se navodi u izvješću od 10. maja 1565. godine, nanio veliku štetu utvrđi. U dokumentu iščitavamo da je Porta naredila kliškom sandžakbegu da se kula sruši.⁴¹ O kakvoj se zapravo šteti radilo nemoguće je točno utvrditi, no možemo pretpostaviti da je kula predstavljala potencijalnu opasnost zbog nezgodnog smještaja budući da bi u slučaju napada mogla postati protivničko uporište neposredno uz utvrdu. Nije nemoguće čak i da je bila izgrađena unutar ograđenog prostora utvrde! Možda kula ipak nije bila uklonjena nego je postala stambeni objekt vrlo imućne i ugledne drniške obitelji Terzibalić, koja je ostala upamćena i u narodnoj pjesmi.⁴² Ta je obitelj svoje podrijetlo vukla od gore spomenutog krojača Balija, a navedeni povijesni izvor prilog je genealogiji obitelji Terzibalić. Osim toga, dokument je i svjedočanstvo da su već tada u Drnišu postojali obrtnici dovoljno imućni da grade kamene kule koje su pak bile svojevrsan simbol druš-

³⁸ BOA, TD 284, str. 96-101, 112-113; F. Dž. Spaho – A. S. Aličić, *Opširni popis Kliškog sandžaka...*, 82-88.

³⁹ F. Dž. Spaho – A. S. Aličić, *Opširni popis Kliškog sandžaka...*, 88.

⁴⁰ BOA, TD 533, str. 476-488.

⁴¹ BOA, Muhimme defteri (MD) 6, no. 1121.

⁴² Ulomak pjesme koja spominje drnišku obitelj Terzibalić, odnosno Terzibašić kako se ta obitelj naziva u narodnoj epici vidjeti u: K. Kosor, "Drniška krajina za turskoga vladanja", 108; S. M. Traljić, "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća", 398.

tvenog statusa i ekonomske moći pripadnika krajiške elite koji su u njima obitavali. Stambene su kule strukturom i tlocrtom podsjećale na kule u utverdama, ali se ipak radilo o zasebnom tipu građevina rezidencijalne namjene s pridodanim obrambenim elementima (puškarnicama, šančevima itd.). Brojnost im je porasla posebice tijekom 17. stoljeća kad je cijelo područje jadranskoga zaleđa, a osobito drniško, sinjsko, imotsko i vrgoračko područje, doslovno postalo premreženo stambenim kulama.⁴³ Navedeni dokument je i svojevrsna potvrda da se na serhadu u neposrednoj blizini fortifikacijskih objekata (ili čak možda i unutar fortifikacijskih objekata!) ništa nije moglo izgraditi bez dozvole i privole državnih vlasti.

Poput drugih gradova na pograničnom području prema Mletačkoj Republici, i Drniš je započeo brži urbani razvoj u periodu mira između Ciparskog i Kandijskog rata, odnosno u periodu između 1574. i 1645. godine. To se vidi iz slijedećeg popisa analiziranog za potrebe ovoga rada, detaljnog poreznog popisa iz 1604. godine.⁴⁴ U navedenom poreznom popisu Drniš ima status kasabe.⁴⁵ Na brži razvoj grada utjecao je nalog države da se u podgrađu izgradi džamija posvećena sultanu Sulejmanu s popratnim objektima kako bi naselje profunkcioniralo kao grad. Za uzdržavanje vjerskih službenika (imama, hatiba, feraša, mujezina, salahana) država je i osigurala zakladna (vakufska) sredstva iz filurij-skih podavanja.⁴⁶ Muslimansko stanovništvo koje se i dalje bavilo poljoprivrednom djelatnošću bilo je oslobođeno plaćanja poreza na zemlju (*resm-i çift*) zbog blizine granice i, sukladno tome, nesigurnosti agrarne proizvodnje. To je agrarno stanovništvo bilo dužno davati samo desetinu od poljoprivredne proizvodnje.⁴⁷

Poreznim popisom iz 1604. godine u kasabi su ubilježena ukupno 63 porezna obveznika, od čega je bilo osam neoženjenih muslimana.⁴⁸ U konfesionalnoj strukturi apsolutno je dominiralo muslimansko sta-

⁴³ O fortificiranim kamenim kulama kao stambenim objektima vidjeti: Kornelija Jurin Starčević, "Osmanska graditeljska baština srednjega jadranskoga zaleđa u povijesnoj perspektivi", *Spomenica Josipa Adamčeka*, (uredili: Drago Roksandić – Damir Agičić), Zagreb, 2009, 173-175. (dalje: K. J. Starčević, "Osmanska graditeljska baština...").

⁴⁴ TKA, TD 13, str. 148-155.

⁴⁵ Izrazom "kasaba" osmanska je administracija označavala otvorena gradska naselja naseljena većinskim muslimanskim stanovništvom koje se isključivo ili pretežno bavi trgovačko-obrtničkim zanimanjima. Neko naselje moglo je steći status kasabe ako je imalo barem jednu džamiju, mekteb, čaršiju i druge institucije koje su mu davale obilježje muslimanskog grada. E. Čelebi, *Putopis...*, 623.

⁴⁶ TKA, TD 13, str. 149.

⁴⁷ TKA, TD 13, str. 148 – 150.

⁴⁸ TKA, TD 13, str. 148 – 150.

novništvo; svi upisani bili su muslimani okupljeni u mahali uzvišene džamije Sulejman-hana. Od 63 porezna obveznika četvorica su upisani kao muslimani uz čije ime je naveden eufemizam Abdullah (“rob božji”) umjesto kršćanskog imena oca, dok je drugoj četvorici upisano kršćansko imena oca. Dakle, radilo se o novim muslimanima. Ta bi činjenica mogla govoriti da je postotak islamizacije u Drnišu početkom 17. stoljeća bio dosta visok, oko 13%. Jednako toliko bilo je i neoženjenih muškaraca. Što se tiče strukture stanovništva prema zanimanjima, ne možemo dati precizne podatke jer u poreznom popisu nisu ubilježena zanimanja većini poreznih obveznika. U gradu su zabilježena četiri vjerska službenika (Ibrahim, imam i hatib džamije; Osman halifa; Jusuf mujezin; Halil salahan), dvojica obrtnika (Bali sarač, Ibrahim krznar), jedan čehaja (Murad). Iz podataka o vakufu džamije znademo da je postojao i feraš, odnosno službenik zaklade koji se brinuo o održavanju čistoće u džamiji. Svi ostali su profesionalno neobilježeni; možemo pretpostaviti da se radilo o ljudima angažiranim u poljoprivredi koji su ujedno prodavali svoje proizvode na gradskom trgu, sudjelovali u transportu, na utovaru i istovaru, nosačima, slugama bogatijih stanovnika itd., odnosno “poduzetnicima” i obrtnicima čija zanimanja nisu bila interesantna državnim vlastima.⁴⁹ Na početku 17. stoljeća drniško podgrađe postalo je prosperitetna muslimanska kasaba, grad u kojem su se odvijale različite funkcije (trgovačko-obrtničke, obrazovne, vjerske, prometne, administrativno-sudske) i u kojem je došlo do življeg ekonomskog razvoja. Prometni položaj na trgovačkom putu od Udbine i Bihaća preko Knina prema mletačkom Šibeniku bio je vjerojatno presudan za razvoj Drniša. Osmanski podanici iz unutrašnjosti u Šibenik su dogonili žito, meso, vunu, sir, sukno itd. te su na tome putu prolazili kroz Drniš. Jednako kao i muslimanski hodočasnici u Meku. Stoga je država i forsirala pretvaranje varoši u kasabu, kako bi osigurala sve što je potrebno za putnike (hranu, smještaj, vjerske objekte, trgovine).⁵⁰ Dva mosta koja su Osmanlije izgradili u neposrednoj blizini Drniša, jedan na Čikoli, a drugi koji je navodno imao 22 luka na Roškome slapu na rijeci Krki, svakako su pripomogla tranzitnoj komunikaciji i razvoju trgovine. Oba su mosta razrušena u vrijeme Kandijskoga rata.⁵¹

⁴⁹ TKA, TD 13, str. 148-150.

⁵⁰ Važnost trgovačkog i prometnog čimbenika za razvoj Drniša kao konačišta za putnike prema Šibeniku ističe i izjava Mlečanina Apostola Zena koji je uoči 1648. godine rekao da je Drniš bogat svakom vrstom hrane jer su svi koji su trgovali sa Šibenikom prolazili tuda. K. Kosor, “Drniška krajina za turskoga vladanja”, 172.

⁵¹ K. J. Starčević, “Osmanska graditeljska baština...”, 180.

U neposrednoj blizini Drniša ugledniji stanovnici imali su svoje vinograde i vrtove (zemine), a na rijeci Čikoli mlinove. Istovremeno, cijela nahija bila je agrarno dobro iskorišten, repopuliran i demografski gusto naseljen prostor. Osobito iznenađuje brojnost mlinova u nahiji (više od sedamdesetak!). Nahiju su tada činila 24 sela s nešto manje od šest stotina baština (578) i petnaestak čiftluka. Svoje čiftluke i parcele obradivog zemljišta u Petrovom polju imali su uglednici poput Osmana – ćehaje drniške utvrde, Mustafe – dizdara drniške utvrde, Sefera subaše, Ali-bega –sina Mehmed-bega i unuka Murad-bega Tardića, Mehmeda – age fari-sa utvrde Vrana, efendije Ejnehana, Ibrahima – imama drniške džamije itd. Prema konfesionalnoj pripadnosti vlasnika posjedovne isprave oko 10% (59) baština bilo je u rukama muslimana, a oko 90% (519) baština u posjedu kršćana, što znači da je velika većina seoskog stanovništva bila kršćanske vjeroispovijesti. Tri sela veličinom su bila mala i imala su do 10 kuća, dvanaest sela su bila osrednje veličine s brojem kuća u rasponu od 11 do 30 te su čak devet sela bila velika s više od 30 kuća. Brojnošću baština isticala su se sela Ramčić, Grahovica, Prhaj, Otavice, Gradac, Badanj, Biočić, Miočić, Kanjane i Siverić. U blizini Drniša postojale su crkve u Badnju (Sveti Ivan) i Siveriću pored kojih su održavani godišnji sajmovi od kojih je država uzimala prihod.⁵²

DRNIŠ U 17. STOLJEĆU

Za razumijevanje urbanog razvoja Drniša tijekom 17. stoljeća, kada se više ne vrše porezni popisi vrlo su važni narativni izvori. Iako se međusobno dosta razlikuju u informacijama, zajedno s osmanskim poreznim i vojnim popisima daju dobru bazu za istraživanje urbanog razvoja i preobrazbe pogranične utvrde u kasabu, odnosno kasabe u šehar.

Godine 1623. Uprava franjevačke provincije Bosne Srebrne izvjestila je Kongregaciju za širenje vjere u Rimu da je Drniš turski grad koji se nalazi na početku Petrova polja, da u njemu živi malo Turaka, ali svi su “plemići”, a nemalo ima kršćana.⁵³ Biskup fra Matić izvjestio je 1624. godine Kongregaciju koncila u Rimu da se Drniš sastoji od tvrđave i podgrađa i da u podgrađu žive Turci, shizmatici (pravoslavni) i malo katolika.⁵⁴ Prema ovdje već spominjanom špijunskom izvoru iz prve polovice 17. stoljeća kojeg je objelodanio Franjo Rački, te izvješću Athanasia Georgicea iz 1626. godine, drniško podgrađe je tada imalo oko

⁵² TKA, TT 13, str. 148-155.

⁵³ K. Kosor, “Drniška krajina za turskoga vladanja”, 111.

⁵⁴ Isto, 111.

200 kuća i oko 300 ljudi svih uzrasta, s mnoštvom aga i uglednika.⁵⁵ Prema Vinjaliću, u Drnišu je živjelo 2000 muslimanskih obitelji i uz njih mnogo kršćanskih.⁵⁶ Franjo Difnik sredinom 17. stoljeća o Drnišu kaže slijedeće: “Obuhvaća oko tisuću petsto ognjišta, bez ogradnih zidina, s jednim malim kaštelom u kojem stanuje dizdar, to jest kaštelan. Mjesto je inače veoma napučeno i razvijene trgovine”⁵⁷. Iako se navedeni izvori prilično razlikuju u detaljima, mnogima je zajedničko to da naglašavaju mješovitu konfesionalnu strukturu i brojnost stanovništva u gradu.⁵⁸

Najpozdaniji i najvažniji narativni izvor 17. stoljeća svakako je djelo *Seyahatnâme* Evlije Čelebije koji je proputovao spomenutim krajevima 1660. godine, u jeku Kandijskoga rata. On je Drniš nazvao šehrom⁵⁹, što znači da je grad izrastao u muslimansko naselje istinskog urbaniteta i višeg stupnja gradske civilizacije.⁶⁰ Izdanje V. sveska Evlijinog autografa iz 2001. godine predstavlja važan korak ka poznavanju povijesti osmanskog Drniša jer donosi dosta novih podataka kojih ne nalazimo u tiskanom predlošku s početka 20. stoljeća (takozvanom “Abdulhamidovom”), s kojeg je prevodio Hazim Šabanović.⁶¹ Novi podatci uvelike nadopunjuju dosadašnja saznanja o urbanom razvoju grada.⁶² Na samom početku Evlija detaljno opisuje osvajanje drniške utvrde za vrijeme Gazi Husrev-bega i bijeg preživjelog kršćanskog stanovništva u Šibenik.⁶³ Iako historiografija tek treba procijeniti pouzdanost epizode osvajanja drniške utvrde koja se opisuje u autografu, navedene bi informacije svakako išle

⁵⁵ Usporediti: F. Rački, “Prilozi za geografsko-statistički...”, 180; M. Batinić, “Nje-koliko priloga k bosanskoj...”, 140.

⁵⁶ K. Kosor, “Drniška krajina za turskoga vladanja”, 122.

⁵⁷ Franjo Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986, 167. (dalje: F. Difnik, *Povijest Kandijskog rata...*).

⁵⁸ Ukoliko se uspoređuju podatci iz zapadnih narativnih izvora, s podacima iz Evlijinog “Putopisa” i s podacima iz poreznih popisa, uočava se nepodudarnost podataka o broju stanovnika. Zapadna špijunska izvješća kao i Evlija Čelebi trude se dati što konkretniji broj o stalno nastanjenom stanovništvu, ukupnom broju kuća ili stanovništvu sposobnom za rat, dok su u porezne popise bilježeni samo porezni obveznici. Tako je kuća kao fizičkih objekata uvijek bilo više od kuća kao poreznih jedinica.

⁵⁹ E. Čelebi *Seyahatnâmesi...*, 250-251; E. Čelebi, *Putopis...*, 188.

⁶⁰ Veće otvoreno gradsko naselje pretežno ili isključivo naseljeno muslimanskim stanovništvom s najmanje četiri džamije i nekolicinom drugih građevina karakterističnih za islamsku civilizaciju, odnosno naselje pravog urbaniteta, bogatstva i kultiviranosti. Usporediti: E. Čelebi, *Putopis...*, 646; N. Moačanin, *Slavonija i Srijem...*, 68.

⁶¹ O važnosti Evlijinog autografa kao uvjetno rečeno “novog” izvora za hrvatsku povijest vidjeti: Nenad Moačanin – Kornelija Jurin Starčević, “‘Novi’ Evlija Čelebi: autograf ‘Putopisa’”, *Književna smotra*, Godište XLVI, Broj 173 (3), Zagreb, 2014, 77-90.

⁶² Usporediti: E. Čelebi *Seyahatnâmesi...*, 250-252; E. Čelebi, *Putopis...*, 188-190.

⁶³ E. Čelebi *Seyahatnâmesi...*, 251.

u prilog postojanju Drniša prije osmanske vlasti. Premda je Evlija prolazio kroz Drniš nakon njegovog rušenja 1648. godine, prema onome što je vidio činilo mu se da je taj grad s okolicom u osmansko doba bio “hrvatski Egipat” (*Hirvadistan 'in Misr 'i imiṣ*), aludirajući pri tom na njegov smještaj u plodnom polju. Smatrao ga je sjedištem Hrvatskog vilajeta, a putujući tuda Evlija je zapisao i primjere riječi iz jezika Hrvata. Ovdje valja naglasiti da se u autografu pronalaze dodatni primjeri riječi kojih nema u “Putopisu”, kao i neke opservacije važne za kulturnu antropologiju.⁶⁴ Prema Evlijinom svjedočanstvu, u Drnišu je bilo preko tri stotine uglednih vlasnika kuća i desetak bogatih trgovaca kojima su trgovine vrijedile više od 100 000 groša (*guruṣ*). Oni pak ljudi koji su raspolagali imovinom vrijednom 10 000 groša smatrani su siromašnima. Svi su redovito davali zekat. Što se urbane strukture tiče, u Drnišu je bilo izgrađeno više džamija i medresa, bezistana s trgovinama, zatim han, mesdžid i imaret; svi su navedeni objekti bili prekriveni olovnim kupolama. Iako su zgrade stajale na mjestu kad je Evlija posjetio Drniš, olovo s krovova bilo je skinuto. Učinili su to, prema njegovim riječima, “kafiri”, odnosno “nevjernici”.⁶⁵ Iz zapadnih pak izvora doznajemo da je Drniš, osim navedenih objekata, imao sebilj i vodovod, vjerojatno i hamam, jer je sa susjedne Promine bila dovedena tekuća voda, zatim sahat kulu na kojoj je sat pokazivao vrijeme *a la franga*, što je bila odlika samo onih mjesta koja su dosegla viši urbani nivo, poput Sarajeva.⁶⁶ Sve važnije zgrade, kao i kuće bile su građene od kamena. Evlija je smatrao da je to zbog bojazni da ne budu spaljene u ratu. Naravno, kamen je bio osnovni građevni materijal ne samo zbog požara nego i zbog klimatskih karakteristika podneblja i nedostatka drvene građe. Evlija također iznosi podatak da je pod osmanskom vlašću Drniš bio tako veliki grad da je svake godine iz njega stotinu do stotinu pedeset ljudi odlazilo na hadž u Meku. N. Moačanin smatra da je Drniš zapravo služio kao zborna mjesto muslimanskih hodočasnika.⁶⁷ Moguće je da su se muslimanski vjernici iz jugozapadnih dijelova Bosanskoga pašaluka okupljali u Drnišu na putu prema šibenskoj luci gdje su se ukrcavali na brodove koji su ih dalje prevozili prema njihovom odredištu. Kao tranzitno

⁶⁴ E. Çelebi *Seyahatnâmesi...*, 251. U autografu na istom mjestu također čitamo da su rođaci gazija poginulih prilikom borbi kod Šibenika tijekom pogreba na groblju u gradu Drnišu oplakivali svoje mrtve na hrvatskom jeziku te su molili u džamijama za svoje pokojne Hrvate. Na hrvatski su jezik preveli i suru Fatihu.

⁶⁵ Isto, 251.

⁶⁶ S. M. Traljić, “Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća”, 397, 401.

⁶⁷ Nenad Moačanin, “Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do razdoblja reformi u Bosni i Hercegovini (1463.-1831.)”, u: Željko Holjevac – Nenad Moačanin. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007, 134.

mjesto muslimanskih hodočasnika iz Bosne Drniš je služio i u 18. stoljeću za vrijeme mletačke uprave, što pokazuje slučaj bogatoga trgovca koji je 1774. umro u Drnišu na povratku s hodočašća.⁶⁸

Drniš je tako krajem 16. i početkom 17. stoljeća pod osmanskom vlašću postao važno lokalno trgovačko i tranzitno središte naseljeno grupom bogatih trgovaca i obrtnika koji su raspolagali imućnim zakladama (*vakıf*) pomoću kojih su financirali gradnju i održavanje džamija, medresa, imareta i drugih objekata. Te su zaklade bile značajne za daljnji razvoj grada. Naime, u islamskom je svijetu bilo uobičajeno da imućniji pobožni pojedinci podignu džamiju ili kakvu drugu građevinu od opće koristi i na taj način pridonesu urbanizaciji. Tako su dvije džamije u Drnišu podigli Halil hodža i Šahin-aga Terzibalić. Obje su nakon prestanka osmanske vlasti nad drniškim područjem pretvorene u crkve.⁶⁹ Koliko je u Drnišu doista bilo džamija u razdoblju neposredno prije Kandijskoga rata teško je reći. Na prikazu slavnog mletačkog kartografa Coronellija koji je objavljen oko 1690. godine prikazano je ukupno pet kupolnih džamija: četiri s minaretima u podgrađu i jedna bez minareta u utvrdi. Iako S. Traljić argumentirano pretpostavlja da Coronellijev prikaz nije posve vjeran, zasigurno u gradu u to vrijeme nije bilo manje od pet džamija.⁷⁰ Također je nepoznato koliko je točno imao stanovnika; možda i više nego danas. Drniš se s vremenom razvio u šehir u kojem su od druge polovice 16. stoljeća djelovali i prepisivači koji su prepisivali orijentalno-islamske rukopise. Takav jedan grad doista je predstavljao pravo malo središte osmanske civilizacije na serhadu. Intenzivan razvoj Drniša prekinuo je Kandijski rat tijekom kojeg su se vodile vrlo žestoke borbe oko Drniša i u njegovoj bližoj i daljnjoj okolici. U veljači 1648. godine Drniš je bio potpuno razoren i spaljen, a stanovništvo raseljeno.⁷¹ Tada je generalni providur Leonardo Foscolo javio mletačkom Senatu: “Tako se završi zauzeće Drniša, starog i glavnog grada Provincije, koji broji više stotina kuća, dosta džamija i kula i zbog toga se mnogo cijeni”.⁷² Godine 1670. Osmanlije su uspjeli povratiti Drniš pod svoju vlast, no grad više nikada nije dosegao raniju razinu urbanog razvoja. Pod osmanskom vlašću ostao je do 1683. godine kada je ušao u sastav Mletačke Republike. Krajem 17. i tijekom 18. stoljeća grad je doživio velike promjene u urbanoj strukturi, izgledu, konfesionalnom i etničkom sastavu, upravi itd. kada su svi tragovi osmanske epohe bili gotovo izbrisani.

⁶⁸ S. M. Traljić, “Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća”, 399.

⁶⁹ K. Kosor, “Drniška krajina za turskoga vladanja”, 108, 109.

⁷⁰ S. M. Traljić, “Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća”, 396.

⁷¹ F. Difić, *Povijest Kandijskog rata...*, 167-172.

⁷² K. Kosor, “Drniška krajina za turskoga vladanja”, 103.

SAČUVANI SPOMENICI

Danas je u gradu Drnišu i njegovoj neposrednoj okolici ostalo sačuvano tek nekoliko fragmenata spomenika osmanske materijalne baštine koji podsjećaju da je ovaj grad nekoć bio središte islamske civilizacije na jugozapadnom serhadu Bosanskog pašaluka. Ti su spomenici više manje neproučeni ili vrlo slabo proučeni premda je Zdravković još 1956. godine u *Prilozima za povijest umjetnosti u Dalmaciji* objavio tekst o materijalnim ostatcima islamsko-osmanske arhitekture u Drnišu.⁷³ Do danas su ostali sačuvani dijelovi džamije utemeljitelja Halil hodže, prenamijenjene u crkvu sv. Antuna Padovanskog. Džamija je prenamijenjena u crkvu neposredno po prestanku osmanske vlasti 1683. godine, kada je i srušen minaret. Originalna kupola džamije stajala je do 1951. godine kada je i ona zbog dotrajalosti srušena.⁷⁴ Bez obzira na kasnije nadogradnje zvonika te vanjske i unutrašnje renovacije, osnovni je oblik građevine opstao, kao što su i ostavljeni vidljivima orijentalni dekorativni elementi u unutrašnjosti crkve (stalaktitni ornamenti i elementi arapsko-perzijskog šiljatog luka). Ta je crkva-džamija simbol vjerske preobrazbe koju je Drniš doživljavao krajem 17. stoljeća, ali i simbol slojevitosti kulturne i materijalne baštine grada. U neposrednoj blizini na lokalitetu zvanom Gradina nalaze se ostatci temelja druge džamije nepoznatog utemeljitelja s minaretom, koji je jedini sačuvani minaret iz osmanskog doba u Hrvatskoj. Taj je minaret, građen od fino klesanog kamena i sačuvan u dijelu ispod galerije s uskim i zavojitim unutrašnjim stubištem, danas u iznimno zapuštenom stanju, iako predstavlja važan sediment u slojevitom mozaiku kulturno-povijesne baštine grada. Je li upravo on ostatak glavne gradske džamije posvećene sultanu Sulejmanu? U istom dijelu grada sačuvani su ostatci tvrđave: dvostruki pojas kamenih zidova s visokom kamenom kulom kružnog tlocrta u sredini. Radi li se možda kojim slučajem o kuli krojača Balija?

Sačuvani spomenici predstavljaju značajnu, iako nedovoljno valoriziranu kulturno-povijesnu, arhitektonsku, arheološku, ambijentalnu, spomeničku i turističku vrijednost. Zajedno sa sačuvanim osmanskim pisanim izvorima poput detaljnih i sumarnih poreznih popisa, popisa mustahfiza i svjedočanstva Evlije Čelebije, pridonose ne samo razumijevanju urbanog razvoja Drniša za vrijeme osmanske vlasti nego i urbanog života općenito na bosanskom serhadu u razdoblju ranog novog vijeka.

⁷³ Ivan. M. Zdravković, "Džamija, minare i tvrđava u Drnišu", *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji*, 10, 1956, 190-198.

⁷⁴ S. M. Traljić, "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća", 396.

OTTOMAN DRNIŠ: CENSUS DEFTERS, NARRATIVE
SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL ARTEFACTS
AS SOURCES OF (RE) INTERPRETATION OTTOMAN
HISTORY IN TODAY DALMATIA

Summary

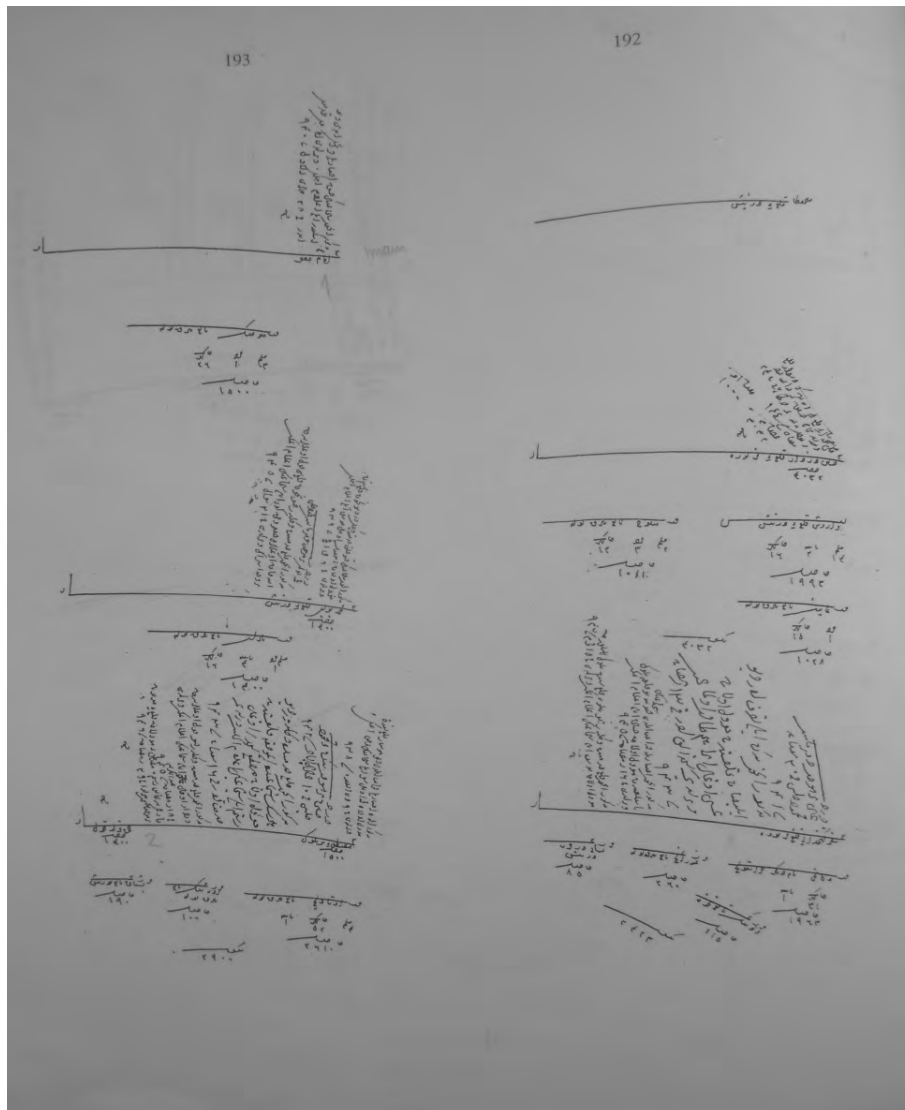
In the second half of the 16th and in the first half of the 17th century Drniš was an important Ottoman town on the border with the Venetian Republic in the *sancak* of Klis, in *nahiye* Petrovo polje. It was founded on the trade route that linked the western parts of the Bosnian *eyâlet* via Knin to the Šibenik port on the Adriatic coast. The paper explores the urban development of Drniš based on information from the Ottoman archival materials (detailed and summary tax records, the records of *mustahfizes* in the Drniš fortress including their *timars*, documents from the collection *Mühimme defterleri*), Evliya Chelebi's autograph and existing historiographical literature.

Key words: Drniš, Ottoman Empire, 16th and 17th Centuries, tax records, records of paid soldiers in the fortress of Drniš (records of *mustahfizes*), autograph of Evliya Chelebi.

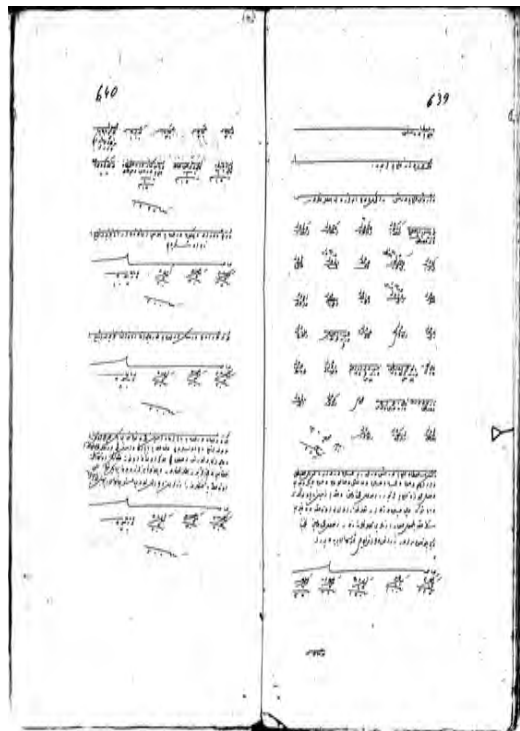
PRILOZI

Tablica broj 1. Osmanski popisi u kojima se nalaze podatci
o naselju Drniš i nahiji Petrovo polje

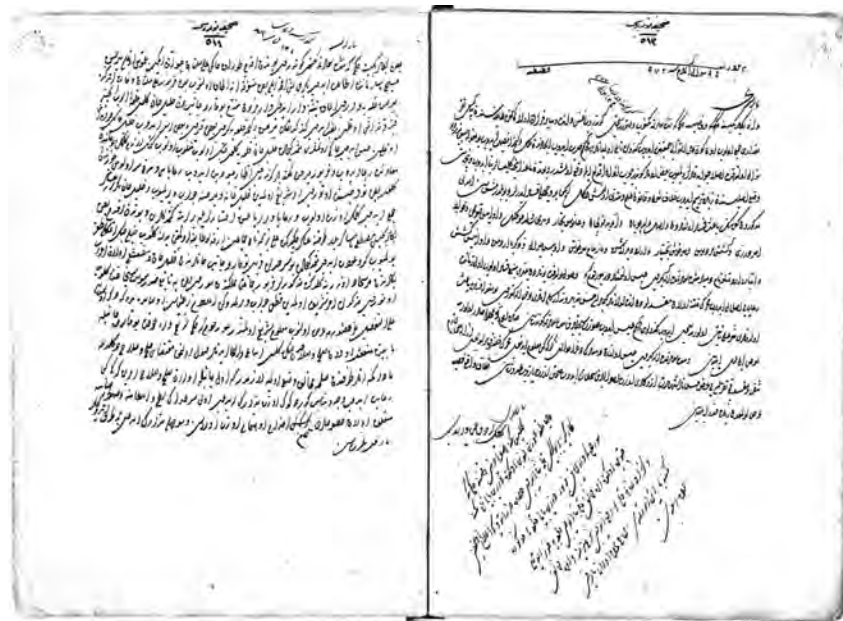
Arhiv	Signatura	Godina po Hidžri	Godina	Vrsta popisa	Sandžak	Nahija	Naselje	Stanje popisa
BOA	TD 157	937	1530.	mufassal	Bosna	Petrovo polje		
BOA	TD 211	948	1540.	mufassal	Bosna	Petrovo polje		
BOA	TD 212	948	1540.	mufassal (mustahfizi)	Bosna		Drniš	
BOA	TD 284	960	1550.	mufassal	Klis	Petrovo polje	Drniš	preveden i objavljen
BOA	TD 285	960	1550.	mufassal (kopija)	Klis	Petrovo polje	Drniš	
BOA	TD 440	Sulejman II	1550.	mufassal (mustahfizi)	Klis		Drniš	preveden i objavljen
BOA	TD 533	982	1574.	mufassal	Klis	Petrovo polje	Drniš	
BOA	TD 546	982	1574.	mufassal (kopija)	Klis	Petrovo polje	Drniš	
BOA	TD 622	994	1585.	mufassal	Klis	Petrovo polje	Drniš	
BOA	TD 164	937	1530.	icmal	Bosna	Petrovo polje		objavljen osmanski tekst
BOA	TD 201	947	1540.	icmal	Bosna	Petrovo polje	Drniš	
BOA	TD 556	Selim II	1574.	icmal	Klis	Petrovo polje	Drniš	
BOA	TD 647	Sulejman II	1550.	icmal (mustahfizi)	Klis		Drniš	
BOA	TD 728	Ahmed I	1604.	mufassal	Klis	Petrovo polje	Drniš	
BOA	MAD 540	937	1530.	icmal (mustahfizi)	Bosna		Drniš	objavljen osmanski tekst
BOA	KK 282	937	1530.	icmal (kopija)	Bosna	Petrovo polje		
TKA	TD 13	Ahmed I	1604.	mufassal	Klis	Petrovo polje	Drniš	
TKA	TD 242	Sulejman II	1550.	icmal (mustahfizi)	Klis		Drniš	
TKA	TD 255	Ahmed I	1604.	icmal	Klis	Petrovo polje	Drniš	

Sl. 1. Prvi osmanski izvor o Drnišu: ulomak popis mustahfiza drniške utvrde i njihovih timara iz 1530. godine (BOA, MAD 540)

Sl. 2. Osmanski Drniš u popisu mustahfiza i njihovih timara iz 1540. godine (BOA, TD 212)

Sl. 3. Drniš u osmankom dokumentu iz 1565. godine iz zbirke Mühimme defterleri (A.DVN.MHM.d 006)